

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/93689>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Wat Mansholt werd ontzegd in 1947 en wat in 1981 in meerderheid werd aanvaard.

De parlementaire bemoeienis met de politieke adviseur of secretaris van de minister na 1945.

Drs M.O. Bogaarts

Inleiding: het politieke secretariaat in Nederland kort na de oorlog

Het fenomeen van de politieke secretaris heeft na de oorlog in Nederland zijn intrede gedaan, toen premier Schermerhorn (1945-1946) de positie van de minister-president in het Nederlandse staatsbestel nieuwe accenten gaf. De premier werd de spil van het regeringsbeleid en kreeg een coördinerende en stimulerende taak, hetgeen ook zijn weerslag vond in het Reglement van Orde voor de Ministerraad van 10 november 1945¹⁾. In het door Schermerhorn geleide ministerie van Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk (A.O.K.) kwam deze nieuwe taakopvatting over de rol van de premier tot uitdrukking. Dit ministerie verleende, naast het secretariaat van de ministerraad en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, onderdak aan nieuwe ambtelijke diensten en personen die de premier in zijn nieuwe taken moesten bijstaan. Zo was in de A.O.K. de regeringsgemachtigde J.J. Vorrink ondergebracht, samen met de regeringscommissaris voor de voorlichting dr H. Brugmans met de Regeringsvoorlichtingsdienst en de dienst Oog-en-Oor, die de stemming onder de bevolking moest peilen en klachten vanuit de burgerij in behandeling moest nemen. Tenslotte waren er binnen A.O.K. zeven politieke secretarissen en hun staf voor de premier werkzaam. De andere departementen kenden deze figuur van de politieke secretaris nog niet, althans niet zo openlijk. Deze politieke secretarissen bij A.O.K. hadden tot taak de in de wederopbouwtijd hoogst noodzakelijke coördinatie van het beleid op politiek vlak te verzorgen, de premier van informatie te voorzien op basis van ambtelijke stukken, persberichten en gesprekken met journalisten en politici over de verschillende beleidssectoren met het oog op het kabinetsberaad, bij te dragen aan een goede presentatie van het beleid van het kabinet door middel van "briefings" voor de pers, redevoeringen te ontwerpen en stukken voor de beide Kamers der Staten-Generaal op te stellen. In die moeilijke kort-naoorlogse tijd, waarin een extra-parlementair kabinet van overwegend progressieve signatuur zonder een concreet regeringsprogram en zonder begrotingen met een Voorlopige Staten-Generaal een beleid van ingrijpende aard

moest doorvoeren (zuivering, geldsanering, distributie, wederopbouw, herstel van het Rijk Overzee), was het niet zo vreemd dat de premier er toe kwam om over personen te willen beschikken die hem vanuit eenzelfde politieke gezindheid konden bijstaan en voeling konden houden met de belangrijkste sectoren van het maatschappelijk leven. Dit laatste was vooral van belang voor het verwezenlijken van de ambitie van Schermerhorn: het vernieuwen van de maatschappij, dat op het gebied van de partijvorming ook het doel was van de door hem geleide Nederlandse Volks-Beweging ²⁾.

In Nederland was de politieke secretaris, zoals die door Schermerhorn was bedoeld, een onbekend verschijnsel. Landen als de Verenigde Staten, Frankrijk en België kenden al geruime tijd een systeem, waarbij een deel van de ambtelijke top of het kabinet van de minister als politieke staf functioneert en dan ook met de bewindsman verdwijnt (vergelijk het Amerikaanse "spoils system" en het "cabinet ministériel" in Frankrijk) ³⁾. In Nederland heeft de neutraliteit en de loyaliteit van het ambtenarenapparaat een lange traditie. De uitstekende rechtspositie van de ambtenaar is daarvoor de beloning. Politieke beïnvloeding van het beleid door niet-politiek verantwoordelijke personen wordt in beginsel staatsrechtelijk onjuist gevonden. Wat Schermerhorn introduceerde kon dan ook, indien dit systeem van politieke secretarissen door andere ministers die aan het hoofd stonden van echte departementen van algemeen bestuur zou worden overgenomen, als een aanslag worden gezien op de tot dan toe geldende staatsrechtelijke en ambtelijke gewoontes. Het amateurisme en de sterke partijdigheid van de tijdelijk aangestelden (partijwaakhonden?) zouden het vinden van praktische oplossingen kunnen schaden. De band tussen de minister en zijn ambtenarenapparaat kon worden onderbroken; binnen het ambtenarenapparaat konden door het optreden van de politieke secretaris tegenstellingen worden uitgelokt. Het parlement heeft evenwel tegen het politieke secretariaat van de premier geen actie kunnen en vermoedelijk ook niet willen ondernemen. In de Nota omtrent een aantal punten van het regeringsbeleid van 11 december 1945 werden wel de Regeringsvoorlichtingsdienst en de dienst Oog-en-Oor ter sprake gebracht, maar niet dit politieke secretariaat. In de pas op 12 april 1946 bij de Tweede Kamer ingestuurde Rijksbegroting voor 1946 was de toekomst van de staf van A.O.K. in het onzekere gelaten. Hoewel men in Den Haag op de hoogte was van het bestaan van het politieke secretariaat op A.O.K., heeft het parlement er van afgezien de premier hierover te kapittelen. Wel heeft de Tweede Kamer zo algemeen zoveel kritiek uitgeoefend op de R.V.D. en de dienst Oog-en-Oor, dat de premier zich gedwongen zag te belo-

ven de R.V.D. te saneren en de laatstgenoemde dienst op te heffen. Daarmee was de onvrede van de volksvertegenwoordiging over allerlei ambtelijke nieuwigheden, die in 1945-1946 welig tierden, voldoende duidelijk gemaakt. Een goed verstaander kon daaruit begrijpen dat het politieke secretariaat voor de premier in deze omvang in een volgende kabinetsperiode niet buiten schot zou blijven ⁴⁾.

Bij de eerste na-oorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer van 17 mei 1946 was de K.V.P. als grootste partij uit de bus gekomen, onmiddellijk gevolgd door de nieuwe P.v.d.A.. Van de door de K.V.P.-Tweede Kamerfractie als kandidaat-formateur en regeringsleider naar voren geschoven demissionaire minister van Binnenlandse Zaken, dr L.J.M. Beel, was bekend dat hij aan de leiding van Binnenlandse Zaken wilde vasthouden en ernstige bezwaren koesterde tegen de invulling die Schermerhorn (P.v.d.A.) aan het premierschap had gegeven. Beel achtte het voor een coalitiekabinet gevaarlijk, indien één persoon als premier, omringd door een eigen staf, zijn stempel op het kabinetsbeleid ging drukken en zich ging bemoeien met alle sectoren van het beleid. Beel ging er van uit dat in de Nederlandse traditie de premier slechts de voorzitter van de Raad van Ministers was en bovenal de zorg had de coalitie bijeen te houden. Een geprononceerde positie van de premier in het kabinet kon de samenwerking binnen de coalitie, die nu eenmaal door de Nederlandse politieke verhoudingen was opgelegd, slechts schaden. Het gevolg van deze overwegingen is geweest dat Beel in het door hem tot stand gebrachte K.V.P.-P.v.d.A.-kabinet (1946-1948) aanvankelijk de post van minister van Binnenlandse Zaken bekleedde. Het ministerie van A.O.K. werd bijgevolg opgeheven. Daarmee verdwenen ook de zogeheten "Schermerhorn-boys", zoals de staf van de voormalige premier in Haagse kringen bekend stond. Een steen des aanstoets voor politici en ambtenaren was daarmee verwijderd. Als niet een van de ministers uit het kabinet-Beel zo openhartig was geweest over de speciale opdracht voor een hoogbetaalde kracht op zijn departement eind 1947, dan was het onderwerp "politieke secretaris" in algemene zin politiek begraven geweest ⁵⁾.

Het fenomeen "politieke secretaris" was met een opheffing van A.O.K. niet geheel verdwenen. Als premier heeft Beel namelijk een politieke secretaris mogen houden, maar die secretaris was politiek niet omstreden. Beel had door zijn aarzelingen in zijn optreden tegenover de media en de volksvertegenwoordiging en door zijn dubbele positie als premier en als minister van Binnenlandse Zaken behoefte aan bijstand van iemand die zijn politieke denkbeelden deelde, hem assistentie verleende in de contacten met de niet-

katholieke groeperingen in het parlement, hem kon helpen bij het schrijven van redevoeringen en antwoorden aan de Kamers en er toe kon bijdragen dat beleidsvragen, die op korte termijn niet tot een oplossing konden worden gebracht, alsnog binnen het kader van het regeringsprogram van dit kabinet werden aangepakt. Nog in juli 1946, enige dagen na het aantreden van het kabinet-Beel, werd H.G. Hermans, oud-parlementair redacteur van het katholieke dagblad De Maasbode, benoemd als "secretaris in algemene dienst van de minister-president". De benoeming van Hermans onderstreepte het belang van de functie van de minister-president, dat ook door Beel werd erkend. De beperking tot slechts één politieke secretaris getuigde van de visie die Beel op deze functie had. Het aantrekken van deze ene politieke secretaris werd in Haagse politieke kringen algemeen geaccepteerd, omdat de positie van Hermans direct voortvloeide uit de dubbele taak die Beel tot in oktober 1947 zou hebben. Die dubbele taak lag in de Nederlandse traditie, zodat er geen reden was om over de positie van deze politieke secretaris Beel met vragen te bestoken: men begreep algemeen dat Beel voor grotere problemen stond dan enige premier vóór hem. Met het oog op de ingrijpende herziening van de Grondwet (reconstructie van het Koninkrijk ter emancipatie van de Overzeese Gebiedsdelen) zag Beel zich gedwongen op zijn besluit van 1946 terug te komen en Binnenlandse Zaken, waar de zorg voor de zuivering van de ambtenaren was afgerond, te laten schieten. Bij K.B. van 11 oktober 1947 werd het ministerie van Algemene Zaken in het leven geroepen, waarin ook Hermans werd ondergebracht. Aan diens positie zat niets geheimzinnigs: de begroting voor dit nieuwe departement liet over diens plaats geen onduidelijkheid bestaan. Hermans zou, na het aftreden van Beel als minister-president, enige maanden later de ambtelijke dienst verlaten. Een nieuwe heer (Drees) van andere politieke confessie had zich aangediend ⁶⁾.

Minister Mansholt en zijn politieke secretaris

Sedert het aantreden van het eerste na-oorlogse kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946 was de zware portefeuille van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening toevertrouwd aan de nog jonge en politiek onervaren minister dr S.L. Mansholt (S.D.A.P./P.v.d.A.). De politiek meest gevoelige taak in deze portefeuille was de rantsoenering van het voedsel. Populariteit bij de bevolking was met dit deel van het beleid niet te behalen. Vijf jaar bezetting hadden al vijf jaar distributie betekend. De bevrijding had echter aan het gehate bonnensysteem geen einde gemaakt. De wereldschaarste

aan bepaalde voedselbestanddelen (granen) en de daardoor ontstane hoge prijzen maakten het nu eenmaal onmogelijk voor het verarmde Nederland aan de distributie van een groot deel van het voedselpakket een einde te maken. Aangezien Nederland in het bilaterale handelssysteem, dat na de oorlog heerste, weinig andere gewilde producten had aan te bieden dan land- en tuinbouwproducten, moest een deel van de eigen opbrengst gereserveerd worden voor de export om de import aan noodzakelijke goederen voor de wederopbouw veilig te stellen. De verdeling van de schaarse voedselproducten over de binnenlandse markt, detaillisten en consumenten, en de verdeling van een deel van de eigen land- en tuinbouwproductie ten behoeve van distributie en export vroegen om een rigoureuus systeem van controles (door middel van de Centrale Controle Dienst), prijsbepalingen en bevoegdheden. Mansholt had de nodige bevoegdheden, maar hij was er zich ook van bewust dat de ambtelijke controles en de distributiedienst bij de bevolking weinig gezien waren. Hoewel de socialisten na de oorlog opteerden voor een permanente leiding van de overheid in de economie van het land, wist Mansholt dat op zijn terrein slechts een beleid mogelijk en gewenst was: spoedige terugkeer naar een vrije voedselvoorziening tegen zo laag mogelijke prijzen. Zijn streven was er daarom op gericht aan de distributie zo snel mogelijk een einde te maken en de producenten en detaillisten te stimuleren zo efficiënt mogelijk te werken om zo tot afschaffing van de subsidies op het voedselpakket en lagere prijzen voor dit pakket te kunnen komen.

Zo lang echter Mansholt te maken had met de noodzaak producenten en consumenten lastig te vallen met zijn bemoeienis, stond hij voor de vraag hoe het beleid aan de bevolking moest worden verkocht. Hoewel de voedselvoorziening parlementair niet omstreden was en de prijsbepaling in de land- en tuinbouw pas in de loop van 1947 tot problemen zou leiden, had Mansholt het gevoel dat hij - anders dan zijn meeste collegae in die eerste na-oorlogse kabinetten - te maken had met een bijzonder grote groep die door zijn beleid kon worden getroffen: de gehele bevolking in zijn beleid inzake de voedselvoorziening en het grootste deel van de land- en tuinbouwers in zijn prijsbeleid voor het agrarisch product. Kon Mansholt voor zijn prijsbeleid voor de agrarische producten nog zijn oor te luisteren leggen bij de boeren- en tuindersorganisaties, dat was moeilijker voor zijn beleid bij de voedselvoorziening en de daarna gekoppelde rantsoeneringsmaatregelen. Er bestond niet zoiets als een georganiseerd consumentenbelang, zodat de minister in dit deel van zijn beleid moest volstaan met de adviezen van organen als de Voedingsraad, die hem alleen technisch bijstonden. Hoe een

bepaalde rantsoeneringsmaatregel aan de bevolking moest worden gepresenteerd door een socialistische minister, waarbij de effecten van de maatregel ook politiek waren verdisconteerd, moest Mansholt zelf maar verzinnen. Hij had daarbij te maken met een departement dat aan de top bepaald moest worden aan een minister van socialistische huize. Omgekeerd had de oud-verzetsman Mansholt, die betrokken was geweest bij de voedselvoorziening van de illegaliteit, het nodige wantrouwen vanuit zijn oorlogstijd jegens een deel van het departement. De ambtelijke loyaliteit jegens het wettig geachte gezag tijdens de bezetting was in zijn ogen soms wel wat te ver gegaan. Dat betekende dat Mansholt in zijn beleid, wilde hij politiek overleven, assistentie nodig had los van de bestaande bureaucratie op het meest gevoelige terrein: de voedselvoorziening.

Er kwam nog iets anders bij. Mansholt bemerkte al vrij snel dat hij onvoldoende bekend was met het politieke circuit in Den Haag en dat hij bij het kabinetsberaad - zeker bij de toenemende problemen rond Nederlands-Indië - over te weinig achtergrondinformatie beschikte om een gefundeerd oordeel te kunnen geven. Noch zijn ambtelijke staf noch zijn adviesorganen konden hem bij de politieke kanten van zijn beleid als minister van Landbouw bij de voorbereiding van het kabinetsberaad, naar zijn mening, adequaat bijstaan. Zijn ambt als minister van één van de zwaarste departementen liet Mansholt ook onvoldoende tijd zich in de politieke kanten ervan te verdiepen. Mansholt zag zich echter verplicht in het kabinetsberaad zijn mening over talloze terreinen te geven, aangezien zijn departement in die kort na-oorlogse jaren een centrale positie had verworven. Het veilig stellen van de voedselvoorziening van het land en van de productie van land- en tuinbouw, de kurk waarop de Nederlandse export dreef, vroeg om bemoeienis van het ministerie van Landbouw met het deviezenbeleid, waardoor dit ministerie was betrokken bij de aanvragen voor buitenlandse hulp (Wereldbank, Marshall-hulp), met het buitenlands beleid, waardoor Landbouw een belangrijke invloed had op het eisenpakket inzake Duitsland (b.v. kalimijnen met het oog op de kunstmestproductie), en met de arbeidsvoorziening (Sociale Zaken). De maatregelen op het gebied van de voedselvoorziening bepaalden de arbeidsproductiviteit in het land. De nodige coördinatie met het beleid van andere ministers was gewenst. Dat vergde ook een goede politieke afstemming bij het bepalen van het beleid ⁷⁾.

Mansholt wenste derhalve adviezen van iemand die hem moest attenderen op de politieke aspecten van de problemen van het ministerie, aangezien de minister moest uitgaan "van een, bij de huidige rechtspositie der ambtenaren,

noodzakelijkerwijze neutraal apparaat", zoals de minister later over de taak van deze adviseur tegenover de Tweede Kamer openlijk zou verklaren. Deze adviseur zou ook de vraagstukken, die niet tot de zorg van de minister van Landbouw behoorden, maar waarbij de minister van Landbouw als lid van het kabinet betrokken was en die in veel gevallen krachtens hun aard niet op een der afdelingen van het ministerie konden worden behandeld, ter hand moeten nemen ⁸⁾.

In het najaar van 1946 is Mansholt er toe over gegaan om aan zijn kabinet een politieke secretaris te verbinden in de persoon van een politiek geestverwant en landbouwdeskundige, schoonzoon van oud-premier Schermerhorn en oud-verzetsstrijder, ir. Barend van Dam (1909-1985). Van Dam was overigens vanaf 1 september 1945 bij het ministerie van Landbouw als adviseur van Mansholt werkzaam, maar was officieel ondergebracht bij de Stichting Regeeringsbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd en Landbouwcrisisaanlegenheden, de latere directie Voedselvoorziening van het ministerie van Landbouw. Zijn ambtsinstructie uit 1945 hield in de minister op alle onderdelen van het beleid te adviseren, met name inzake de contacten met de publiekrechtelijke organisaties op het terrein van de voedselvoorziening (Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941) met betrekking tot het prijsbeleid en inzake de voorziening van de voedselsectoren met de nodige installaties en grondstoffen. Van Dam diende de minister te vertegenwoordigen in daartoe aangewezen commissies, hetgeen de nodige spanningen heeft opgeroepen met de vaste staf van het departement. Om de positie van Van Dam tegenover de staf van het departement te verduidelijken en om Van Dam meer te kunnen inzetten bij de advisering in het algemeen -via schoonvader Schermerhorn, die voorzitter was van de voor overleg met de Republiek Indonesia en bijstand bij het hervormingsproces in Indië uitgezonden College van Commissarissen-Generaal, was Van Dam uitstekend op de hoogte van de gang van zaken daar - heeft Mansholt Van Dam bij de Directie Voedselvoorziening weggehaald en als directe politieke rechterhand aangesteld. Omdat de positie van Van Dam voor de periode 1945-1946 was gecamoufleerd en voor 1947 pas na de indiening van de Rijksbegroting veranderd werd, heeft het parlement, toen de begrotingen voor Landbouw voor 1946 en 1947 werden behandeld, geen weet gehad van deze bijzondere positie van Van Dam ⁹⁾.

Het conflict met de Tweede Kamer

Pas bij de begroting van Landbouw voor 1948 kwam de aap uit de mouw, omdat

de post "kabinet" van de minister met een aanzienlijk bedrag - het salaris voor een secretaris-generaal - extra was verhoogd ten opzichte van het voorgaande jaar. De herziening van de financiële administratie, die de minister van Financiën dr P. Lieftinck (P.v.d.A.) bij de opstelling van de Rijksbegroting voor 1948 had doorgevoerd, had er toe geleid dat met name de personeelslasten duidelijker waren gerubriceerd en dat de ministeries onderling in hun organisatiestructuur vergelijkbaar werden. Zeker is ook dat vanuit het departement van Landbouw, waar de politieke secretaris met zijn vergaande bevoegdheden door de zittende top met veel wrevel werd gadegeslagen, geklaagd is bij enkele Kamerleden over deze nieuwigheid. Aldus werd de Kamer opmerkzaam gemaakt op deze begrotingspost, hetgeen er toe zou leiden dat er politiek gekrakeel zou ontstaan en Mansholt werd gedwongen zijn politieke secretaris naar huis te sturen.

Wat politiek Den Haag namelijk in meerderheid accepteerde van Beel, accepteerde men niet van Mansholt. In de schriftelijke fase van de begrotingsbehandeling, eind 1947, werd Mansholt door de A.R.P.-fractie gevraagd of hij aan de top van zijn departement een politieke secretaris had verbonden en welke taken deze secretaris had ¹⁰⁾. Mansholt antwoordde eerlijk en bevestigend. Hij zette in het kort uiteen wat die secretaris voor taak had: politieke advisering voor Mansholt in zijn functie als minister van Landbouw en als lid van het kabinet.

Op 18 december 1947 bleek in de plenaire zitting van de Tweede Kamer bij de behandeling van de Landbouwbegroting dat deze Kamer, met uitzondering van de socialistische fractie, tegen deze begrotingspost bezwaar had. Niet alleen de oppositie was er als de kippen bij om Mansholt over deze uitgave te kapittelen, maar ook de K.V.P.-fractie liet weten dat Mansholt zijn politieke boontjes maar zelf moest doppen zonder bijstand van een aparte secretaris. De scherpe bewoordingen, waarin het K.V.P.-verzet was gegoten, leken bedoeld te zijn om de jonge minister van Landbouw een lesje te geven; tegelijk kwam daardoor echter ook de coalitie onder zekere druk te staan. Het A.R.P.-lid Stapelkamp opende over deze begrotingspost het vuur met de stelling dat "de minister de aangewezen man was om de vraagstukken, waarop hier gedoeld wordt, te behandelen en te toetsen aan zijn politieke inzicht". De minister kon voor die beoordeling ter verantwoording worden geroepen. Een politieke ambtenaar kon dat niet, zodat dit Kamerlid de invoering van deze nieuwe soort ambtenaren - naast de oude soort met een zakelijke neutrale functie - staatsrechtelijk een "bedenkelijke" figuur noemde ¹¹⁾. Dat het om een ernstige zaak ging bewees vervolgens de inter-

ventie van de voorzitter van de K.V.P.-fractie in de Tweede Kamer, Romme, die anders bij debatten over begrotingen het woord liet doen door de fractiespecialisten ¹²⁾. Hij liet weten "overwegende bezwaren" te hebben tegen deze nieuwigheid in het Nederlandse staatsbestel. Hij achtte het juist dat de minister-president zekere outillage had om er voor te waken dat de verschillende departementen bleven binnen het kader van de kabinetspolitiek. Het overwegen van de politieke aspecten van de problemen van zijn ministerie was een taak voor de minister zelf en voor zijn normale ambtenaren. "Bij een minister hoort nu eenmaal, ..., een politieke neus", aldus Romme. Zo was het altijd begrepen, "behoudens misschien in de wat wildere tijd kort na de bevrijding". De ambtenaren hadden maar rekening te houden met de politieke overtuiging van hun minister. Een stelsel van gaande en komende politieke ambtenaren leek Romme voor Nederland niet gewenst. Een ernstig bezwaar achtte Romme het bovendien dat een "politieke" functionaris de stukken van de ministerraad onder ogen zou krijgen, daar de secretaris in kwestie de minister moest adviseren bij vraagstukken, waarbij de minister als lid van het kabinet was betrokken. Romme wist natuurlijk ook wel dat de hoogste ambtenaren van een departement bepaalde gedeelten van de notulen van de ministerraad, die voor hen van belang zijn om het beleid van het departement mede te bepalen, mogen inzien. Hij voelde er alleen niets voor om deze inzage te gunnen aan een onduidelijke figuur als de politieke secretaris. Wat zou deze figuur met zijn kennis van de notulen van de ministerraad gaan doen? Stapelkamp en Romme, die tevoren kennelijk overleg hadden gepleegd, dienden vervolgens een amendement in om op de begroting voor Landbouw de 12.000 gulden voor deze secretarispost te schrappen.

Ook andere Kamerleden ventileerden hun bezwaren. Tilanus (C.H.U.) vroeg zich af: "Leven wij in Nazi-Duitsland of in Rusland?" Hij zag de politieke secretaris namelijk als een politieke controleur of commissaris binnen het departement. Hij achtte de figuur on-Nederlands en beklagde zich er over dat de parlementaire controle - gezien de periode dat de politieke secretaris al in dienst was - had gefaald. Bierema (liberaal) moest niets van dit idee van een politieke secretaris hebben. Het Amerikaanse stelsel, waarbij een deel van de ambtenaren de politieke kleur heeft van de betrokken minister en met hem aftreedt, vond hij voor de Nederlandse verhoudingen niet goed.

De begrotingspost van Landbouw vond in de Kamer slechts steun bij de voorzitter van de P.v.d.A.-Kamerfractie, Van der Goes van Naters. Hij wees er op dat de betrokken functionaris al een jaar als zodanig in dienst was -

wat Romme geen argument achtte - en dat het hier in feite ging om een staatssecretaris. De staatssecretaris was in 1938 bij de grondwetsherziening in tweede lezing als onderdeel van een verzamelontwerp, dat niet de vereiste meerderheid vond, niet ingevoerd (dat zou pas gebeuren bij de herziening in 1948), maar was wel algemeen gewenst. Van der Goes, die in de staatssecretaris eerder een politieke rechterhand voor de minister zag als tegenwicht tegen de bureaucratie dan een bestuurlijke ondersteuning, probeerde via een achterdeurtje de staatssecretaris binnen te halen en vooruit te lopen op de herziening van de Grondwet. Voor Romme was dit te meer reden om bezwaar te maken tegen deze begrotingspost. Nog krasser achtte Romme de bewering van Van der Goes dat de politieke secretaris slechts een ambtenaar was met een bepaalde opdracht en niet met een bepaalde politieke richting. "Dit lijkt mij in strijd met de opzet van deze functie", aldus Romme 13).

Mansholt deed nog een poging de omstreden begrotingspost te redden met als argumenten, dat de taak van de minister zo zeer was uitgebreid en dat elke maatregel die de minister had te nemen, zoals bij de rantsoenering, grote repercussies had in het maatschappelijk leven. Het ging meer om een vraagbaak voor de minister dan om een "speurder tussen ambtenaren" (uitdrukking van Stapelkamp). Wel gaf hij toe dat de salariëring zodanig was gekozen, dat deze functionaris tegelijk met zijn minister zou vertrekken. De secretaris zou derhalve de politieke kleur moeten hebben van de minister, waarmee Mansholt de verdediging van Van der Goes op losse schroeven zette 14).

Romme en Stapelkamp weigerden om Mansholt in deze gedachtengang te volgen. Discussie over uitbreiding van het ambtenarenapparaat was mogelijk, maar niet over politieke staven, aldus hun stelling 15). Het amendement met betrekking tot de schrapping van de begrotingspost werd overigens niet onmiddellijk in stemming gebracht. Mansholt en de fractieleiders van P.v.d.A. en K.V.P. in de Tweede Kamer kregen aldus gelegenheid te zorgen dat deze kwestie zonder ongelukken uit de weg kon worden geruimd. Niemand in de Kamer had er belang bij om deze minister van Landbouw, die de voedselvoorziening zo uitstekend voor elkaar had en die ondanks zijn straffe prijsbeleid het "groene front" van de land- en tuinbouw de nodige financiële ruimte wilde geven - waarmee P.v.d.A. en K.V.P. gediend waren -, over deze kleine affaire te laten struikelen. Het ging er alleen nog om de minister aan zijn verstand te brengen dat hij inzake de positie van zijn politieke secretaris bakzeil moest halen, al liet dat andere vormen van

politieke advisering onverlet. Op 19 december 1947 deelde Mansholt aan het begin van de Kamerzitting mee dat hij bemerkt had dat de begrotingspost - wellicht ten gevolge van zijn toelichting, zoals hij zelf toegaf - niet op de instemming van zeer vele leden van de Kamer zou kunnen rekenen. Hij was bereid de begrotingspost voor deze secretaris in te trekken. Hierbij tekende de minister aan dat de overbelasting in zijn werkzaamheden het hem onmogelijk maakte het betrokken werk van de politieke secretaris zelf te doen, zodat "ik mij zal beraden hoe hierin, binnen de departementale sfeer, zal zijn te voorzien". Romme en Stapelkamp trokken vervolgens hun amendement in. Romme zei nog met belangstelling tegemoet te zien hoe de minister aan zijn voornemen, zoals in zijn toevoeging uiteengezet, uitvoering zou gaan geven ¹⁶⁾. Een ironische opmerking, want Romme wist uitstekend dat Mansholt gedwongen zou zijn om precies als zijn collega's Gielen (K.V.P.) op Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en Huysmans (K.V.P.) op Economische Zaken - die in het nieuws waren gekomen door hun pogingen politiek gelijkgezinde ambtelijke toppen te krijgen, nadat deze departementen onder P.v.d.A.-bewindslieden in de periode 1945-1946 een bepaalde kleur op sleutelposten hadden aangenomen - te handelen. Mansholt heeft Romme deze informatie dan ook nooit gegeven en Romme heeft Mansholt daarover verder geen opheldering gevraagd ¹⁷⁾.

Mansholt stuurt zijn politieke adviseur weg, maar behoudt het politieke advies

Mansholt heeft met het ontslag van Van Dam geen haast gemaakt. Beel heeft, daartoe aangespoord door een aantal Kamerleden, op 6 februari 1948 aan Mansholt een briefje gestuurd om te vragen hoe het met de uitvoering van de toezegging aan de Kamer stond. Mansholt heeft Beel verontschuldigungen aangeboden voor de vertraging in de afdoening van deze zaak en Van Dam met ingang van 1 april 1948 onder toekenning van wachtgeld ontslag gegeven. Van Dam, die overigens nog voor het Kamerdebat van 18 december 1947 bij Mansholt zijn vertrek had aangekondigd uit onvrede over de conservatieve sfeer in het ambtenarenapparaat bij Landbouw, kreeg vervolgens een topfunctie bij de bedrijfsorganisatie voor de Zuivel ¹⁸⁾.

Het ontslag van Van Dam betekende niet dat Mansholt geen politieke adviseurs meer had. Het ontslag betekende alleen maar dat voortaan andere wegen moesten worden bewandeld - zoals aanvankelijk Van Dam ook als ambtenaar bij de voedselvoorzieningsorganisatie was ondergebracht - om hetzelfde effect

te bereiken. Naar eigen zeggen heeft Mansholt niet geschroomd om politieke geestverwanten als ambtenaren bij de verschillende directies en afdelingen te benoemen en het werk van de politieke secretaris aldus te laten uitvoeren onder andere vlag. Vooral de vorming van het directoraat Internationale Zaken, waarin het commissariaat voor Buitenlandse Agrarische Aangelegenheden (1945 opgericht) opging, heeft binnen het departement van Landbouw hiervoor gediend. Aldus viel de uitbreiding van de staf van deze directie niet zo erg op ¹⁹⁾.

Overigens was het ook om andere reden gewenst om de politieke adviseurs in deze directie onder te brengen. Naarmate immers de binnenlandse kwesties, waarmee Mansholt zozeer in zijn maag zat - prijsbeleid in de agrarische sector, voedseldistributie -, op de achtergrond raakten en hij zijn politieke neus voldoende had getraind om in het kabinet en in zijn politieke organisatie zijn partijtje mee te blazen, bleef alleen de noodzaak over om politieke adviezen te krijgen over de ontwikkelingen op internationaal gebied. De aanpassing van het land- en tuinbouwbeleid aan de grotere eenwording in Benelux- en Europees verband onder gelijktijdige behartiging van het Nederlands belang bij lage voedselprijzen - met het oog op de binnenlandse loonontwikkeling en de export - vergde de nodige politieke advisering. Mansholt kon daardoor op internationaal terrein zo succesvol opereren, dat hij in 1958 landbouwcommissaris bij de E.E.G. kon worden ²⁰⁾.

Van het instituut van staatssecretaris heeft Mansholt, toen die mogelijkheid bij de grondwetsherziening van 1948 was ingevoerd, nimmer gebruik gemaakt. Dit wijst er op dat Mansholt de argumentatie van Van der Goes tengunste van de staatssecretaris als een soort politieke rechterhand tegenover de bureaucratie niet deelde. De overbelasting in het werk was kennelijk ook niet van dien aard dat hij de staatssecretaris wenste te gebruiken om een deel van het werk over te nemen. Het heeft er dus alles van dat Mansholt er inderdaad op uit was om in een tijd van impopulaire maatregelen op het gebied van de voedselvoorziening en het land- en tuinbouwbeleid de politieke gevoeligheden tijdig in het beleid te verdisconteren en beslagen ten ijs te komen in het kabinetsberaad. De openhartigheid in zijn toelichting op de begrotingspost voor de politieke secretaris moet het voor de niet politiek verwante fracties in de Kamer aantrekkelijk hebben gemaakt de minister deze secretaris te ontszeggen. Problemen op een departement met zo veel mogelijkheden voor "politieke uitglijders" tegenover de bevolking was iets dat men in die kringen Mansholt en de P.v.d.A. graag gunde.

Voorlopig was met dit politieke incident uit 1947 rond de politieke secretaris van Mansholt aan een beginnende afbrokkeling van de positie van de neutrale, loyale en vooral permanente ambtenaar een einde gemaakt. Voorlopig, want het vraagstuk van de politieke advisering bleef bestaan en werd zelfs urgenter, naarmate het overheidsbeleid bredere maatschappelijke sporen trok en meer aandacht in de publiciteit kreeg. De politieke secretaris dook daarom na enige tijd weer op in een of andere vorm, waarbij het parlement de ene vorm accepteerde en de andere vorm verwierp. Nadat het parlement in de jaren '70 het verschijnsel van de politieke adviseur of de met politieke advisering belaste ambtenaar had gedoogd, is bij het aantreden van het kabinet-Van Agt II (C.D.A.-P.v.d.A.-D'66) (1981-1982) de mogelijkheid voor het aantrekken van politieke beleidsadviseurs vastgelegd. Daarmee is datgene wat Mansholt nog onthouden werd en versluierd moest worden gelegaliseerd.

Een aparte vorm van politieke advisering deed zijn intrede, toen drs W.K.N. Schmelzer (K.V.P.) als staatssecretaris ging optreden bij het ministerie van Algemene Zaken in de periode van het kabinet-De Quay (1959-1963) om de premier op financieel-economisch terrein bij te staan en hem politiek van advies te dienen. De positie van Schmelzer lijkt op die, welke door Van der Goes van Naters in 1947 bij het debat over de politieke secretaris van Mansholt was aanbevolen als middel om de politieke secretaris te legaliseren. Evenals ten tijde van Schermerhorn en Beel heeft het parlement deze bijstand aan de premier bij het coördineren van het beleid, zeker in deze duidelijke vorm, gebillijkt. Daarentegen werden in het parlement in 1967 de nodige vragen gesteld (Tweede Kamerlid-Boot, K.V.P.), toen door perspublicaties de rol van "public relations"-adviseur Ben Korsten bekend was geworden. Deze adviseur had vanaf 1961 de minister van Sociale Zaken (Veldkamp) onder zijn hoede genomen, vervolgens de ministers van Defensie (vanaf 1963) en van O.K. en W. (vanaf 1967) en zelfs de minister-president (1965-1966). Uit hetgeen in de openbaarheid was gebracht over deze adviseur, zou diens advisering de kant zijn opgegaan van politieke advisering met alle betrokkenheid van deze persoon bij het verkeer binnen het kabinet en tussen kabinet, parlement en de media vanden. De relaties tussen Korsten en leden van het kabinet werden op 1 oktober 1967 verbroken. Premier De Jong (K.V.P.) (1967-1971) zag zich gedwongen op 24 april 1968 de Kamer over de

activiteiten van Korsten in te lichten en een herbezinning op de overheids-voorlichting aan te kondigen ²¹⁾. Vast stond dat voorlichting en p.r.-activiteiten niet mochten worden vermengd, al zou de interne kant van de voorlichtingsdiensten van de departementen een aangewezen weg blijven om politieke advisering te bedrijven.

Na de twee uitersten in de vormen van politieke advisering, de staatssecretaris en de buiten-ambtelijke en geheel ongecontroleerde p.r.-adviseur, heeft de Mansholt-variant, de in het ambtenarensapparaat geparachuteerde politieke adviseur, weer opgeld gedaan, toen de minister van C.R.M., mr H.W. van Doorn (P.P.R.) in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) in 1974 en 1975 adviseurs van buiten aantrok om de minister bij het uitstippelen van het beleid van het regeringsprogramma assistentie te verlenen. Uit perspublicaties uit die tijd blijkt dat Van Doorn overigens niet het enige kabinetslid was, dat over een of andere vorm van politieke advisering door nieuw aange trokken personen beschikte. In een aantal gevallen betrof het hier echter vermoedens over de activiteiten van personen die met departementale voorlichting waren belast. Mondelinge vragen van de kant van de Eerste Kamerleden De Jong (K.V.P.) en Boukema (A.R.P.) en het Tweede Kamerlid Stoffelen (P.v.d.A.) hebben premier Den Uyl (P.v.d.A.) gedwongen in deze zaak ten slotte een standpunt in te nemen. De minister-president was op 3 februari 1976 van oordeel dat een politiek secretariaat voor een bewindsman nut kon hebben. Dit secretariaat kon er voor zorgen dat de minister zijn verantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid als geheel kon waarmaken - daarin schoot de bestaande organisatie volgens hem tekort - en afscherming en bescherming kon bieden tegen een verkeerd opereren van het ambtelijk apparaat. De premier was er zich echter van bewust dat het niet eenvoudig zou zijn voor het verschijnsel van het komende en gaande politieke secretariaat van een minister richtlijnen op te stellen. Aanvankelijk zei Den Uyl over dit onderwerp een definitief regeringsstandpunt toe, maar daarvan is het in deze kabinetsperiode niet meer gekomen ²²⁾.

Het was de opvolger van drs J.M. Den Uyl als premier, namelijk mr A.A.M. van Agt (C.D.A.) die, nadat hij aanvankelijk op 8 februari 1978 in de Tweede Kamer het standpunt had ingenomen dat de departementale staf de minister in alle aspecten van zijn functie kon bijstaan, naar aanleiding van vragen van het Kamerlid Stoffelen (P.v.d.A.) over de benoeming door de minister van O. en W. van een politiek verwante hoogleraar tot tijdelijk adviseur op zijn departement, zich gedwongen zag een bepaalde vorm van beleidsadvisering door geestverwante buitenstaanders te verklaren. Van Agt

viel in zijn betoog van 16 maart 1978 in de Tweede Kamer terug op hetgeen in interdepartementaal overleg over het verschijnsel van de politieke adviseurs was geformuleerd: indien het politieke advies werd ingebracht in de gecoördineerde beleidsvoorbereiding ten departemente - dat wilde zeggen in samenwerking met de zittende ambtenaren en niet rechtstreeks aan de minister - dan was er sprake van interne of externe adviseurs. Zou het advies anders worden verstrekt, dan was er sprake van politieke advisering. Van dit laatste was in zijn kabinet geen sprake, aldus Van Agt ²³⁾.

De zaak van de politieke advisering was hiermee niet geneutraliseerd. In het regeerakkoord van C.D.A., P.v.d.A. en D'66 dat ten grondslag lag van het kabinet-Van Agt II werd ten aanzien van de mogelijkheid van ondersteuning van ministers in hun politieke taken afgesproken "dat zulks met respectering van de ambtelijke structuur aanvaardbaar wordt geacht. Waar niettemin ministers behoefte gevoelen tot het aantrekken van een tijdelijk adviseur op arbeidscontract, wordt ook die mogelijkheid geopend, met dien verstande dat de ministerraad beslist over honorering, functie en taak. De concrete taakomschrijvingen zullen worden gepubliceerd" ²⁴⁾. Vrij spoedig na de totstandkoming van dit kabinet bleek dat op de P.v.d.A.-minister voor Volkshuisvesting en R.O., drs M.P.A. van Dam, na alle P.v.d.A.-ministers en de minister van Defensie, mr H.A.F.M.O. van Mierlo (D'66), politieke adviseurs hadden aangesteld, conform de hiervoor genoemde passage in het regeerakkoord. Aangezien de minister-president en de C.D.A.-ministers een dergelijke adviseur niet hadden aangetrokken, heeft het Tweede Kamerlid A.J. Evenhuis (V.V.D.) op 24 november 1981 als goed oppositielid een poging gedaan mogelijke tweedracht over dit thema politiek uit te buiten en de onheilzwangere coalitie uit elkaar te spelen. Hij vermoedde niet ten onrechte dat het vooral de P.v.d.A. - met in het kielzog D'66 - was geweest die had aangedrongen op dit punt in het regeerakkoord en dat het C.D.A. daarmee slechts node had ingestemd.

Bij zijn aanval op het systeem van de politieke beleidsadviseurs ging het Kamerlid Evenhuis ervan uit dat enerzijds de bewindsman zelf op de hoogte diende te zijn van de politieke context van zijn beleid - vergelijk het argument van Romme in 1947 omtrent de "politieke neus van de minister" -, anderzijds dat de taak van de politieke adviseur om contacten te onderhouden met de politieke partij van de minister en de politiek verwante Kamerfracties een zaak was die door die politieke partij verzorgd en bijgevolg bekostigd diende te worden. Hij verzocht Van Agt het kabinet voor te stellen van de benoeming van politieke adviseurs af te zien. Ter ondersteuning

hiervoor diende hij een motie in, waarbij gewezen werd op het eigen ambtenarenapparaat, de eigen voorlichtingsdienst en de kwaliteit van de bewindslieden, die uit het (door henzelf) gevoerde beleid moest kunnen worden afgelezen. Uiteraard verklaarden de woordvoerders van P.v.d.A. en D'66 zich voor het instituut van de politieke adviseur of secretaris, waarbij die van de P.v.d.A., dr S. Patijn, de feiten rond de secretaris van Mansholt in herinnering riep: die zaak was nu eindelijk definitief uit de wereld. De voortschrijdende democratisering en politisering van de samenleving hadden de taak van de bewindslieden zodanig vergroot, dat politieke assistentie onmisbaar was, zo betoogde de D'66-er E.C. Bakker ten gunste van de politieke adviseur. Ook het C.D.A. aanvaardde nu deze vorm van advisering. Dr W. de Kwaadsteniet (C.D.A.) verklaarde wel geen voorstander van het instituut van de politieke adviseurs te zijn, maar hij vond het beter dat er duidelijkheid kwam te bestaan over deze adviseurs. Het instituut was er immers "hier en daar een beetje". De coalitie toonde zich gesloten. Nadat de premier kortweg had verklaard dat het kabinet functioneerde op basis van het regeerakkoord, waarbij de politieke adviseur ruim baan had gekregen, en dat hij bijgevolg de motie-Evenhuis ontried, werd deze motie bij zitten en opstaan verworpen: de V.V.D. had slechts steun gekregen van klein rechts 25).

Met deze gang van zaken rond de motie-Evenhuis is de Kamer in overgrote meerderheid op haar standpunt uit 1947 inzake de politieke secretaris van Mansholt teruggekomen. De politieke adviseur of secretaris, al dan niet in tijdelijke ambtelijke dienst genomen, heeft dan eindelijk voluit zijn entree gemaakt. Dat Mansholt dit nog mocht meemaken! Zijn politieke groepering heeft echter weinig plezier gehad van dit nieuwe fenomeen, aangezien het kabinet-Van Agt II geen lang leven beschoren was en in de C.D.A.-V.V.D.-kabinetten-Lubbers (sedert 1982) de socialisten niet meer meedoen. Zoals te verwachten was hebben de C.D.A.- en V.V.D.-ministers weinig gebruik gemaakt van een instituut, dat in hun kringen traditioneel met argusogen is bekeken. Enkele ministers uit deze kabinetten hebben er de voorkeur aan gegeven om de oude weg - via politiek gelijkgezinde topambtenaren of voorlichtingsfunctionarissen - te bewandelen om politiek volledig mee te komen. De toekomst zal moeten leren of de tijdelijk gedachte politieke adviseur of secretaris bij een andere politieke coalitie weer furore zal maken en in het Nederlandse politieke bestel een permanent verschijnsel zal worden.

- 1) Zie hiervoor F.J.F.M. Duynstee, J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees 1945-1946*, Assen-Amsterdam 1977, p. 154.
- 2) Zie M.J.D. Voet, *Enige beschouwingen over de geschiedenis en de taak van het Ministerie van Algemene Zaken*, in: *Bestuurswetenschappen* 28 (1974) nr. 3, p. 142-162. De heer Voet was zo vriendelijk het manuscript, waarop dit artikel in *Bestuurswetenschappen* is gebaseerd, ter beschikking te stellen: *25 Jaar Algemene Zaken, Geschiedenis van het ontstaan en van de ontwikkeling van het Ministerie van Algemene Zaken*, uitgave van het Ministerie van Algemene Zaken 1973, spec. hfdst. III.
- 3) In het "spoils system" worden overheidsbetrekkingen gegeven aan leden van de winnende groep. Het systeem deed zijn intrede onder pres. Th. Jefferson, maar het was pres. A. Jackson (1829-1837) die voor de federale ambtenaren het beginsel van de "rotation" bij machtswisseling vastlegde. Het Franse "cabinet du ministre" onder een directeur heeft tot taak, naast het voeren van het secretariaat in engere zin en het onderhouden van contacten met de kiezers in het district, het parlement en de pers, via de "conseillers de technique" binnen het departement met de afdelingen, daarbuiten met andere ministeriële kabinetten contacten te onderhouden ter uitvoering van de politiek van de minister. Praktisch gezien is het departementale apparaat ondergeschikt aan dit kabinet. Zie F.A.M. Stroink, *Een politiek kabinet ten behoeve van de minister*, in: *NJB* 5 okt. 1974, afd. 33, p. 1070-1072. Voor het Belgische systeem van ministeriële kabinetten - sinds 1870 voor elke minister - zie Hugo Van Hassel, *Belgian Ministerial Cabinets: spoils in a spoiled merit-system*, in: *Res Publica*, XV (1973), p. 357-369; ook: L. Huyse, *Patronage en makelarij in het Belgische benoemingsbeleid*, in: *Civis Mundi*, 13 (1974), p. 222-229. Voor een algemeen overzicht: Hugo van Hassel, *Beleidssteun voor ministers; enige internationale vergelijkingspunten*, in: *Acta Politica* X (1975) 4, p. 455-484; voor de problematiek: D. van Duyn, *Het politieke kabinet van de minister*, in: *Beleid en Maatschappij*, II (1975), p. 295-300.
- 4) Zie de Nota omtrent een aantal punten van het Regeringsbeleid, 11 dec. 1945 HTK 1945-1946 Bijl., nr. 123, par. IV De organisatie van de overheidsdiensten (RVD; Oog-en-Oor); debat in TK 31 jan. 1946, p. 511-532; Duynstee-Bosmans, a.w., p. 153-159.
- 5) Voet, *25 Jaar Algemene Zaken*, a.w., hfdst. IV, par. 1.

- 6) A.v., hfdst. IV, par. 2 en 3; ook: Daan Dijkman, De politieke ambtenaar, in: Haagse Post, nr. 21, 27 mei 1978, p. 26-34, spec. 28 I. In de Rijksbegroting 1947, hfdst. II, afd. Kab. MP (art. 31, personeelslasten) kon Beel tot een verlaging van 168.389 gulden t.o.v. cijfers voor 1946 komen, omdat hij rekende op "minder behoeften aan bijzondere functies" (HTK 1946-'47, Bijl. A, nr. 300 II, 2, p. 4). In de aparte begroting voor AZ voor 1948 van 7 april 1948 (HTK 1947-'48 Bijl. A, nr. 600, hfdst. II A) werd bij art. 2, onderdeel 213, 1 persoon op arbeidsovereenkomst vermeld ad. f. 9824,-- per jaar. In de Toelichting werd deze post niet verklaard; het Voorlopig Verslag van de TK op 10 juni 1948 ging hier niet op in.
- 7) De kenschets van de achtergronden van het aantrekken van de politieke secretaris door Mansholt is gebaseerd op het in aantekening 6 genoemde artikel in de Haagse Post, dat steunde op interviews met Mansholt en Van Dam, en op een onderhoud dat de auteur met oud-minister Mansholt over het beleid op LVV in de jaren 1945-1948 aan de hand van een schets van de parlementaire geschiedenis van dit beleid over de periode 1946-1948 mocht voeren in 1979.
- 8) Aldus Mansholt, Mem.v.Ant., Rijksbegroting 1948, hfdst. XI, 11 dec. 1947, HTK 1947-1948 Bijlagen A, betr. art. 3, post 213 Hoger Personeel, p. 19.
- 9) Gegevens over Van Dam zowel ontleend aan Dijkman, De politieke ambtenaar, a.w., als aan de ambtsinstructie in het niet genummerde archief van het Ministerie van LVV.
- 10) Zie het Voorlopig Verslag, Rijksbegroting 1948, hfdst. XI, HTK 1947-1948 Bijlagen A, afd. I, art. 3, betr. onderdeel 213, waarin door "enkele leden" (A.R.P.) werd gevraagd naar het hoger personeel van het departement. De stelling dat deze zaak door Romme (K.V.P.) zou zijn aangezwengeld (vide Dijkman, De politieke ambtenaar, a.w.) is niet juist.
- 11) Stapelkamp, TK 18 dec. 1947, p. 895.
- 12) Romme, a.v., p. 895 II-896 I.
- 13) Tilanus, Bierema, Van der Goes van Naters, a.v., p. 896-897 I. Hoogcarspel (C.P.N.) zei zijn oordeel voor te behouden tot hij de minister had gehoord. Hij heeft over deze kwestie na het horen van Mansholt zijn licht niet laten schijnen, idem, p. 897 I.
- 14) Mansholt, a.v., p. 897.

- 15) Duplieken, a.v., p. 897 I-899, met nadere reactie van Mansholt, p. 899 II.
- 16) Mansholt, TK 19 dec. 1947, p. 918 I, alwaar ook Romme's mededeling over amendement.
- 17) Minister van O.K. en W., dr. J. Gielen, voerde vrijwel onmiddellijk na zijn aantreden een reorganisatie op zijn ministerie door, waardoor een aantal onder zijn voorganger prof. dr G. van der Leeuw (P.v.d.A.) benoemde hoge ambtenaren en adviseurs het veld moesten ruimen. Het P.v.d.A.-TK-lid mr A.M. Joeke (P.v.d.A.) hield hierover een interpellatie op 2 aug. 1946. Het aantreden van dr G.W.M. Huysmans (K.V.P.) op EZ na ir. H. Vos (P.v.d.A.) leidde na een jaar tot het vertrek van enkele hoge ambtenaren, onder wie s.g. dr P. Kuin.
- 18) Brief in genoemd dossier over Van Dam in het archief van LVV, Den Haag; Dijkman, De politieke ambtenaar, a.w.. Van Dam werd eerst voorzitter van het Bedrijfsschap voor de Zuivel en van het Hoofdbedrijfsschap voor Zuivel, Margarine, Vetten en Oliën. In maart 1949 werd hij directeur van het Bedrijfsschap voor de Zuivel.
- 19) Mansholt in artikel van Dijkman in HP, a.w., als tegenover de auteur in 1979. Deze directie stond o.l.v. ir. A.H. Boerma, de latere secretaris-generaal van de FAO in Rome.
- 20) Voor de loopbaan van Mansholt zij verwezen naar: S.L. Mansholt, F. Visser, De crisis, Amsterdam 1975.
- 21) Voor Schmelzer: Robbert Ammerlaan, Het verschijnsel-Schmelzer, Leiden 1973, p. 81. Voor Korsten: vraag nr. 49, mr. G.A.M.M. Boot, 26 sept. 1967 en antw. De Jong, 6 okt. 1967, HTK 1967-1968 Bijl. Aangangsel, p. 99; vraag nr. 546, antw. De Jong op 24 april 1968, op vraag Boot van 18 okt. 1967, idem, idem, p. 1095-1100. Over de discussie of bij de grondwetsherziening in 1938 de staatssecretaris al dan niet was bedoeld als een soort politieke steun voor de minister: zie H.F.J. Westerveld, Grondwetsherziening 1938, Amsterdam 1938; De Grondwetsherziening-1937 in het licht van de latere ontwikkeling van het staatkundig en maatschappelijk leven, RKSP-kernen 1937-1938, z.pl., 1937, p. 23-24; M. van der Goes van Naters, De leiding van den staat, Haarlem 1945, p. 160. Algemeen: W.A. van den Berg, De staatssecretaris, Alphen a.d. Rijn 1961.
- 22) Het kabinet-Den Uyl op dit vraagstuk doorgeleefd in: Th.W. Westerwoudt, J.M. Bik, De man naast de minister, in: NRC 18 okt. 1975, zat. bijvoegsel, p. 1; reactie B.W. Biesheuvel, Man naast minister, NRC 25 okt.

1975, z.7; J.Th.J. van den Berg, politieke adviseurs nodig en gevaarlijk, in: NRC 1 nov. 1975. Ook de Volkskrant, 18 nov. 1975, p. 6: Naast de minister. Vraag bij Alg. Pol. Besch. van P.J.S. de Jong, EK 20 nov. 1973, p. 77 I; antw. Den Uyl, geen politieke secretarissen in dit kabinet aangesteld - de benoeming van een geestverwant bij de RVD was toevallig -, EK 21 nov. 1973, p. 120 II; ad mr P.J. Boukema, Den Uyl, EK 3 febr. 1976, p. 413-414; ad P.R. Stoffelen, Den Uyl, TK 14 okt. 1975, p. 272-275.

- 23) Van Agt, TK 8 febr. 1978, p. 761 I; idem, TK 16 maart 1978, p. 1770-1771. Het betrof de benoeming van prof. dr G.H. Scholten door minister van O. en W., dr A. Pais (V.V.D.). Het bedoelde interdepartementale overleg was uitgemond in het Mitaco (Ministeriële Commissie Interdepartementale Taakverdeling en Coordinatie)-rapport. Het betreffende rapport had over de politiek adviseur als kenmerk geformuleerd: een persoon, die wordt aangetrokken op basis van speciale deskundigheid en het vermogen politieke adviezen te kunnen ontwikkelen.
- 24) Zie het Resultaat van het programmatisch overleg, 21 juli 1981, Tweede Kamer, zitting 1981, 17000, nr. 6, bijlage 3, pt.e, p. 38; deze passage was overgeschreven uit de stukken van de informatiefase Veringa-Den Uyl (1977), zie Van Agt, TK 24 nov. 1981, p. 514 I.
- 25) Zie het debat in de TK bij de behandeling van de begroting van Algemene Zaken, 24 nov, 1981, p. 509-518; stemming, TK 1 dec. 1981, p. 655.